

ATMINTIES SVARSTYKLIŲ BEIEŠKANT

Apie Mingailės Jurkutės disertaciją „Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai“ ir jos gynimą

Milanas Kundera teigė, kad žmogaus kova su brutaliomis galios pasireiškimu iš esmės yra tolygi atminties kovai su užmarštimi. Ko gero, to net nežinodamas, šiuo apibrėžimu žymusis čekų rašytojas sukūrė tobulą apibūdinimą Lietuvoje pokariu vykusio vadinamojo partizanų karo atminčių plėtotės fenomenui.

Pats partizanų karo fakto įsiliejimas į viešąjį diskursą¹ įvykus atminties sprogimui Sąjūdžio Lietuvoje tapo itin kietu riešutėliu šį reiškinį bandantiems naujai apmąstyti ir suvokti istorikams ir visuomenei. Imant po truputį nulupinėti ilgą laiką slopintos atminties sluoksnius ir aiškėjant archyvuose įamžintiems faktams, pamažu tapo aišku, jog partizanas jokių būdu neįsikomponuoja į pasyvios sovietinių represijų aukos vaizdinį (šalia tremtinių ar kitų sovietinės okupacijos aukų). Pasak M. Jurkutės, būtent tokia reprezentacija tiek sovietinės Lietuvos visuomenės, tiek išeivijos pasakojimuose buvo vyraujanti: nesant galimybės reflektuoti antrosios sovietinės okupacijos patirčių, susiklostė tradicija, kai „partizanai buvo sumuojami prie sovietų režimo nusikaltimų, represijų ir teroro balansinės eilutės kaip okupantų aukos“.

Viena vertus, ėmusis gilesnės istorinės analizės, tapo aišku, jog sovietmečiu egzistavęs negatyvusis su partizanų karu susijęs vaizdinys

(pvz., civilių gyventojų žudymo naratyvas) yra šiek tiek daugiau nei sukompromituoti reiškinį bandančio režimo propagandinės fantazijos ir turi tam tikrą faktinį pagrindą (kuriam suprasti ir įvertinti, be abejo, reikia nuodugnesnių tyrimų). Kita vertus, atkūrus Nepriklausomybę prieinami tapę archyviniai faktai atskleidė ir visai naujas, politines partizaninės kovos dimensijas, o 2009 m. Jonas Žemaitis-Vytautas net buvo pripažintas asmeniu, faktiškai ėjusių Lietuvos prezidento pareigas.

Ir vis dėlto istorikai partizanų temos vis dar imasi nedrąsiai. Ko gero, po Bernardo Gailiaus disertacijos, naujai atskleidusios reiškinio *faktą*, Mingailės Jurkutės tyrimą galima laikyti itin reikšmingu ir inovatyviu mėginimu nerti į reiškinio *atmintį*. Tad labai pagrįstai šiame kontekste skambėjo gynimo tarybos narių replikavimas, apeliuojantis į sovietmečio apdovanojimų įteikimo tradicijas, – medalio „už drąsą“ disertantė tikrai nusipelnė.

Grįžtant prie faktų: dabar jau humanitarinių mokslų daktarės Mingailės Jurkutės disertacijos, kuri pirmoji Lietuvoje buvo dedikuota daugiasluoksnei ginkluotosios rezistencijos atminčiai analizuoti, gynimas vyko 2016 m. rugsėjo 30 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete. Disertacija 2011–2016 m. buvo rengiama Vilniaus universitete, jos ir Mingailės mokslinis vadovas – doc. dr. Nerijus Šepetys. Gynimo tarybai, vieningai sutarusiai dėl Mingailės nuopelnų imantis itin drąsios ir reikalingos temos, pirmininkavo doc. dr. Arūnas Streikus

¹ Nors, kaip žinome iš šiandienų tyrimų, tikrai nėra iki galo pagrįsta tezė, jog ginkluotosios rezistencijos kovotojai atitinka klasikinį partizano apibūdinimą. Žr. daugiau: Bernardas Gailius, *Partizanai tada ir šiaudien*, Vilnius: Versus aureus, 2006.

(Vilniaus universitetas). Tarybą sudarė prof. dr. Rasa Čepaitienė (Lietuvos istorijos institutas), dr. Neringa Klumbytė (Majamio universitetas, JAV), dr. Dangirdas Mačiulis (Lietuvos istorijos institutas) ir dr. Nerija Putinaitė (Vilniaus universitetas).

Kaip savo disertacijos pagrindinių ginamųjų teiginių ir išvadų pristatyme teigė M. Jurkutė, galima kalbėti ir apie daugiau su Lietuvos partizanais susijusių pasakojimų. Šalia išeivijos, sovietinio režimo bei sovietinės Lietuvos visuomenės versijų dar galima išskirti Centrinės žvalgybos valdybos (CŽV) ir pačių partizanų pasakojimus. Pastarasis, pasak Mingailės, dėl represijų prieš partizanus nunyko taip ir nespėjęs iki galo susiformuoti ir tapti Lietuvos istorinės atminties dalimi. Partizanų versija gyvavo ir buvo perduodama iš kartos į kartą tik šeimoje.

Išeivijoje brendusio partizanų karo pasakojimo siužetas, kaip parodė Mingailės tyrimas, susiklostė dar vykstant ginkluotajai rezistencijai. O oficialus sovietinis pasakojimas gimė jau po Stalino mirties, reaguojant į laikotarpio pokyčius, kai, vykstant Chruščiovo atneštomis permainoms, į Lietuvą ėmė grįžti buvę politiniai kaliniai, turintys savo versiją apie įvykius, tad tylėti tapo faktiškai neįmanoma. Tai, ką Mingailė vadina „vietiniu“ pasakojimu, tuo metu buvo represuota atmintis, susijusi su sovietinės visuomenės „tylėjimo“ fenomenu.

„Vietinis“ pasakojimas, nors ir buvo veikiamas ideologinių klišių („klasių kovos“, „buržuazinių nacionalistų“ bei „banditų“ vaizdinių ir siužetų), pasižymėjo tam tikra refleksija ir dinamika. Pasak M. Jurkutės, „būta dalinio visuomenės atsako imantis plėtoti sovietinę partizanų karo versiją“: septintajame dešimtmetyje Lietuvos SSR pasirodo literatūros kūrinių ir kino filmų, kuriuose svarstomos oficialiame sovietiniame diskurse neišsitenkančios temos, tokios kaip „trauminės patirties palikimas dabartyje“, „asmeninės smurtinių veiksmų atsa-

komybės našta, nešama tarybų valdžios pusėje kovojusiųjų konflikto dalyvių“. Be to, vėliau „vietiniam“ pasakojimui įtaką darė pogrindžio spaudoje plintantis iš išeivijos atėjęs naratyvas.

Vis dėlto, pasak M. Jurkutės, visi trys pasakojimai neturėjo pakankamai sąsajų su tuo, ką galima būtų vadinti autentiška partizanų karo atmintimi, nulemta tiesioginio patyrimo. Partizanų versijai neišplitus plačiau ir likus šeimų aplinkoje (be abejo, pagrįstai bijant represijų ar, vėlesniais metais, socialinės diskriminacijos), tiek sovietinė visuomenė, tiek išeivija plėtojo nuo tiesioginio patyrimo atribotas versijas, besirėmusias tokiais šaltiniais kaip, išeivijos atveju, Juozo Lukšos-Daumanto tekstu „Partizanai“. Nesnaudė ir KGB – pavyzdžiui, išeivijoje skleidė mitą apie neva lygia greta su ginkluotąja vykusią „taikiąją“ rezistenciją, kuri vėliau kartojo istoriografaai Vytautas Vardys ar Tomas Remeikis. Esant tokiai situacijai, pasak M. Jurkutės, plito partizanų „nenuovokumo, nesusigaudymo tarptautinėje situacijoje“ mitai.

Vienas svarbiausių Mingailės aptiktų fenomenų – tai, kad partizanų karo atminčiai itin būdingas *politinio* pasipriešinimo dėmens nynykimas. Disertacijoje daroma išvada, jog taip „išeivijos“ pasakojime nutiko ne dėl sovietinės sistemos pastangų šį dėmenį eliminuoti, o dėl paties valstybės, jos institucijų ir valstybingumą formavusių bei simbolizavusių struktūrų praradimo fakto.

Prof. dr. Rasa Čepaitienė pirmoji tarė kritikos žodį. Pasak jos, reikėtų nepamiršti, kad Mingailei teko itin sudėtinga tema – rekonstruoti šiandien jau nebesančias ir nebeapčiuopiamas atminties dimensijas. Tačiau kritikuotinas profesorei pasirodė M. Jurkutės sprendimas jau darbo įvade pateikti išvadinius teiginius – hipotetinį partizanų karo atminties modelį. Kitas darbo trūkumas – nepanaudotos atmintį, kaip fenomeną, apibūdinančių teorijų įžvalgos.

Be to, recenzentė pasigedo pasakojimų *tikslingumo* dimensijos – arba „vardan ko“ visi

šie pasakojimai buvo kuriami. R. Čepaitienės nuomone, šeimų atminčiai skirtoje dalyje reikėjo ir giliau įk kontekstinti temą sovietinėje visuomenėje vykusį procesų atžvilgiu. Be to, pasak jos, per daug dėmesio darbe buvo skiriama elitams, per mažai – eiliniams, paprastiesiems individams, gyvenusiems sovietinėje visuomenėje. O interviu su tik aštuoniais pateikėjais, kuriuo rėmėsi trečiasis skyrius, pasak recenzentės, tokia analizei nėra pakankamas.

Recenzentei taip pat nebuvo iki galo aišku, ką autorė turi omenyje vartodama „autentiškos atminties“ sąvoką, ar galima būtų „autentišku“ laikyti nuoširdų sovietinės valdžios rėmėją, tikintį komunizmo postulatais ir sovietine ideologine partizanų karo versija. Taigi, jau pirmoji recenzentė pabrėžė vieną problemiškesnių istorinės atminties tyrimo aspektų – tinkamų teorinių bei metodologinių įrankių radimą.

Būtent įžvelgti teoriniai ir metodologiniai disertacijos trūkumai tapo kitos recenzentės – Neringos Klumbytės – kritikos šerdimi. Ji „darbe apie atmintį“ pasigedo tiek naujausių šios srities užsienio autorių teorinių įžvalgų taikymo (Lietuvoje esančių tyrimų išmanymas recenzentei atrodė pakankamas), tiek gerai apibrėžtų „sąvokų krepšelio“. Neapibrėžtos sąvokos, neišgryninta metodologija, nepakankamas dėmesys geresniam metodų suvokimui ir apibrėžimui N. Klumbytės recenzijoje buvo nurodyti kaip esminiai darbo trūkumai. O išvados, pasak jos, buvo pagrįstos daromomis prielaidomis, bet ne išsamia analize.

Recenzentas Dangiras Mačiulis, džiaugdamasis tyrimo naujumu, kritikavo autorės sprendimą ignoruoti oficialiąsias sovietinės istoriografijos sintezes. Be to, literatūriniai sovietiniai kūriniai partizanų tematika, pasak jo, reprezentavo ne bandymus reflektuoti traumines patirtis, o valdžios užsakymą.

Recenzentė Nerija Putinaitė pastebėjo M. Jurkutės polinkį „sakyti vienus dalykus, o daryti visai kitus“. Pasak jos, autorė iš tiesų neap-

sibrėžė metodologinių įrankių ir teorinių gairių, tačiau tai toli gražu nereiškia, jog jie naudojami nebuvo. Pavyzdžiui, N. Putinaitės recenzija atskleidė, jog M. Jurkutės tyrimas buvo konstruojamas remiantis prancūzų filosofo ir sociologo Maurice'o Halbwachso kolektyvinės atminties samprata. N. Putinaitės nuomone, tyrimo autorė būtų pasiekusi geresnio rezultato, jei būtų vadovavusis Halbwachso teorija ir metodologija, kalbėjusi ne apie pasakojimus, bet apie *vaizdinius*.

Tyrimo platumas, pasak N. Putinaitės, lėmė jo fragmentiškumą. Be to, jos nuomone, tyrimas stokojo dar vieno svarbaus partizanų karo atminties dėmens – autentiškos žmonių, kurių tėvus ar artimuosius nužudė partizanai, taip pat vadinaujamųjų sribų šeimų atminties. Mokslininkė įžvelgė keletą ateityje galinčių tapti sribų atminties gairėmis akcentų: pasak jos, sribai buvo tarsi nustumti į „tylos zoną“, net sovietiniame pasakojime tapo ne didvyriais, bet „beveidžiais“.

Čia žodį tarė ir gynimo tarybos pirmininkas. Pasak A. Streikaus, „sribų“, kaip turėjusių tiesioginį sąlytį su partizanų karu, pasakojimą, šalia pačių partizanų pasakojimo, taip pat galima laikyti „autentiška atmintimi“.

Greta kitų pastabų N. Putinaitė taip pat abejojo teiginiu, kad būta tik penkių pasakojimų, pagrįstumu – jų, pasak jos, galėjo būti ir daugiau. Be to, anot jos, tyrimo išsamumui ir visapusiškumui buvo reikalingas ir CŽV pasakojimas, ir geriau ištirta Katalikų bažnyčios aplinkos dimensija (pvz., laidodami partizanus, pasak N. Putinaitės, kunigai ne visada tai nutylėdavo, o darbo vertę būtų dar padidinusį vėlyvojo sovietmečio savilaidos aplinkoje tarpusių vaizdinių analizę).

Taigi, N. Putinaitės nuomone, labiausiai nusipelnę kritikos buvo M. Jurkutės darbo fragmentiškumas ir nepakankama analizė įrodant kai kuriuos teiginius.

Po išsakytos kritikos atėjo metas disertantės argumentams. Mingailė, gindama disertaci-

jos išvadas, puikiai atskleidė įtampą, su kuria susidūrė mėginama rasti tinkamus įrankius darbui su empirine medžiaga. M. Jurkutės argumentacija atskleidė, kad autorė pasirinko tradicinį istoriko kelią – pradėti nuo empirinio tyrimo ir analizės, faktų rinkimo ir sisteminimo, tik vėliau bandant įvertinti, ar empiriniai duomenys šiuo konkrečiu atveju atitinka vieną ar kitą teorinį modelį. Be to, darbo autorė akcentavo, jog galutinis analitinių sąvokų apibrėžimas nei socialiniuose, nei humanitariniuose moksluose iš esmės nėra įmanomas.

Galiausiai gynimą apibendrinęs disertacijos vadovas sakė, jog M. Jurkutės pasirinktos tyrimo metodologijos kritika neatsiejama nuo kur kas platesnio kritikos diskurso, nukreipto į istorijos mokslą kaip discipliną. Klausantis N. Šepečio aiškėjo, kad istorija, kaip disciplina, gimusi iš antikinio literatūros žanro, niekuomet nebuvo dirva, kurioje būtų vykdoma *analizė* socialiniams mokslams tapačiu būdu. O vadovo įkvėptas pirminis Mingailės sumanymas ir buvo parašyti eksperimentinio pobūdžio disertaciją, gebančią apčiuopti visai naujas tiriamo reiškinio – partizanų karo atminties – dimensijas. Todėl tyrimas sąmoningai iš anksto buvo neribojamas vienos ar kitos teorinės prieigos.

Galiausiai, suteikus žodį auditorijai, tekstoplogas ir literatūrologas prof. dr. Paulius Subačius priminė, kad disertacijos kontekstui (pvz., sąvokos „autentiška atmintis“ kristalizacijai) buvo svarbus dar vienas dalykas – M. Jurkutės darbas redaguojant ir leidžiant autentišką partizaninio karo šaltinį „Balys Vaičėnas. Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestiniai tekstai“². Taigi, išryškėjo dar viena disertacijai, bent jau netiesiogiai, įtaką dariusi potekstė – tekstologijos disciplina.

² Balys Vaičėnas, *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestiniai tekstai*, parengė Klaudijus Driskius, Rūta Mozūraitė, Paulius V. Subačius, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013.

Sėkmingai parašyta ir apginta M. Jurkutės disertacija – išties reikšmingas įvykis ne tik Istorijos fakultetui, bet ir visai Lietuvos humanitarinių ir socialinių mokslų bendruomenei. Tai akademinis įvykis, padedąs hipotetines prielaidas bei įsivaizdavimus apie partizanų karo atmintį perkelti į mokslinį diskursą ir brėžias pagrįstas gaires būsimiems šių fenomenų tyrimams. Norėtusi tikėti, kad ilgą laiką buvusi „tabu“ tema, partizanų karo atmintis, dr. Mingailei Jurkutei atlikus inovatyvų tyrimą, taps vis didesnį akademinį susidomėjimą keliančiu fenomenu.

Antra vertus, šio darbo rengimas ir gynimas atskleidė, koks sudėtingas yra istorinės atminties mokslinis tyrinėjimas. Nepaisant Vakaruose jau esančio didžiulio įdirbio, besisijančio su tokiais vardais kaip Pierre’as Nora, atmintis vis dar yra viena sunkiausiai empiriškai pagaunamų ir metodologiškai išmatuojamų dimensijų. Taigi, kol dar neišrastos universalios „svarstyklės“ šiam fenomenui matuoti (o socialinių mokslų atstovai geriausiai žino, kad bet kokiam socialiniam reiškiniui matuoti sukurtos metodologinės svarstyklės, ko gero, niekada netaps universaliu įrankiu, gebančiu objektyviai išmatuoti visus tą reiškinį apimančios socialinės tikrovės dėmenis), dalis kritikos, išsakytos M. Jurkutės pasirinktai tyrimo metodologijai, atskleidžia pačių socialinių mokslų nesugebėjimą pakilti aukščiau įprastos (ar šių mokslų elito bei autoritetų diktuojamos) metodologijos.

Taigi, ieškodami „svarstyklių atminčiai“, susiduriame su kur kas fundamentalesne problema – tiek istorijos, tiek socialinių mokslų disciplininiais ribotumais ir nepakankama tarpusavio komunikacija siekiant geriau suvokti skirtingas šių dviejų akademinų laukų vykdomų mokslinių tyrimų strategijas.

Monika Kareniauskaitė